

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Правові горизонти

Legal horizons

ВИПУСК 18 (31)

Суми – 2019

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i18.p13>

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

Рябченко Тетяна Олександрівна,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет

Мурач Дмитро Васильович,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет

У статті з'ясовано особливості становлення конституційно-правового інституту державної мови в Україні. Основна частина дослідження присвячена аналізу закономірностей виникнення розглядуваного інституту, передумов сучасного етапу його розвитку, а отже, узагальненню чинників, що обумовили становлення та остаточне закріплення на законодавчому рівні статусу державної мови у контексті творення національної мови народу України, утвердження української політичної нації. У межах даної статті значну увагу приділено характеристиці етапів генезису інституту державної мови, починаючи з IX і до початку XX століть.

Автор статті акцентує на умовах, які сприяли формуванню нормативних положень у царині мовної політики на території України. Предметом вивчення є правові пам'ятки України, чинне у досліджуваний період на території України законодавство, що регламентувало мовні відносини, а отже, утвердження державної мови як правового інституту. Здійснено критичний аналіз нормативних механізмів функціонування інституту державної мови. Пропонується врахування певних особливостей правової системи, характерних щодо конкретного історичного періоду розвитку України. Такий підхід, на думку автора, є доцільним, адже надає можливість виокремити основні етапи становлення державної мови як інституту конституційного права та зрозуміти механізм конституційно-правового регулювання мовних відносин. Водночас здійснено хронологічний поділ процесу утворення інституту державної мови на періоди за ознакою приналежності етапам його становлення. З'ясовано закономірність відповідного поділу, що визначає мету даного дослідження, а отже, правову характеристику виділених періодів та етапів становлення української мови, пошук закономірностей у їх взаємозв'язку.

Ключові слова: конституційно-правовий інститут, державна мова, українська мова, періоди становлення інституту державної мови.

Ryabchenko T., Murach D. Establishment of state language institute in Ukraine. The article deals with the peculiarities of becoming a constitutional-legal institute of the state language in Ukraine. The main part of the research is devoted to the analysis of the laws of origin of the considered institute, the prerequisites of the modern stage of its development, and therefore the generalization of the factors that led to the establishment and final consolidation at the legislative level of the status of the state language in the context of creating the national language of the people of Ukraine, the establishment of the Ukrainian political nation. Within the framework of this article considerable attention is given to the characterization of the stages of genesis of the institute of the state language, starting from the 9th to the beginning of the twentieth centuries.

The author of the article emphasizes on the conditions that contributed to the formation of regulations in the field of language policy in Ukraine. The subject of the study is the legal monuments of Ukraine, the legislation in force in the territory of Ukraine during the period under review, which regulated the language relations and, consequently, the approval of the state language as a legal institute. Critical analysis of the normative mechanisms of functioning of the Institute of the State Language was carried out. It is suggested to take into account certain features of the legal system, characteristic of a specific historical period of development of Ukraine. This approach, in the author's opinion, is expedient, since it provides an opportunity to distinguish the main stages of becoming a state language as an institution of constitutional law and to understand the mechanism of constitutional and legal regulation of linguistic relations. At the same time, a chronological division of the process of formation of the state language institute into periods according to belonging to the stages of its formation was made. The regularity of the relevant division is determined, which defines the purpose of this study, and therefore, the legal characterization of the selected periods and stages of formation of the Ukrainian language, the search for regularities in their correlation.

Key words: constitutional-legal institute, state language, Ukrainian language, periods of formation of state language institute.

Постановка проблеми. На сучасному етапі конституційного розвитку України система процесів, що охоплює своїм впливом політико-правові питання та формально закріплює їх реалізацію, є досить динамічною. Це можна спостерігати, здійснюючи критичний аналіз пам'яток правової культури України. Як зазначає А. Крусян, регулююча дія конституційно-правового інституту сприятиме у подальшому розвитку конституційного законодавства. Ця тенденція має пріоритетне значення, оскільки пов'язана з утворенням нових інститутів права, зокрема, інституту державної мови. Останній розглядається як сукупність правових норм, які регулюють мовні правовідносини [1, с. 49]. Акцентуємо увагу на тому, що українська мова є одним із ключових чинників національної самобутності нашого народу та зміцнення державної єдності України, а отже, першочерговим завданням нині є утвердження та належне унормування її статусу як єдиної державної, забезпечення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Зазначене актуалізує питання відповідності вимогам сьогодення стану врегульованості мовних відносин в Україні, що потребує водночас і з'ясування особливостей становлення державної мови як правового інституту.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти генезису інституту державної мови в контексті наукових досліджень, присвячених мовній проблематиці, розглядалися такими вченими, як Д. Грицяк, О. Доценко, Р. Іванський, В. Курило, О. Куць, В. Марковський, Ю. Прадід, А. Токарська, Г. Черненко, В. Шевченко та ін.

Метою статті є здійснення періодизації становлення конституційно-правового інституту

державної мови в Україні та з'ясування особливостей регламентації мовних відносин у межах виокремлених періодів, починаючи з IX і до початку XX століть.

Виклад основного матеріалу. Процес формування правового інституту в суспільстві доволі складний. Його природу можна пояснити за допомогою інтерпретації «стадного інстинкту» у правову площину. Якщо розглядати суспільство як натовп, то воно характеризується частковим послабленням спроможності до інтелектуальної праці, великою кількістю афективних процесів, нездатності людей до помірності у своїх діях та схильності до переходу всіх меж у вираженні своїх емоцій та повному відведенні емоційної енергії за допомогою фізичної праці [6, с. 63].

Проект певного інституту народжується спочатку у свідомості суспільства як проблема, що являє собою соціальну необхідність. Це у подальшому призводить до того, що люди у соціальних групах намагаються спільно реалізувати власні потреби у правовій сфері. Під час такої суспільної роботи знаходять закріплення у свідомості натовпу прийняті зразки поведінки, які, проходячи шлях оцінки, обробки та аналізу, поступово перетворюються на стандартизовані звичаї. Завершальним кроком є підтримка цих звичаїв силою суспільної думки та подальше узаконення [13, с. 40].

Український учений-конституціоналіст В. Погорілко розглядав конституційно-правовий інститут як основний складовий елемент системи конституційного права України, що об'єднує об'єктивно сформовану, цілісну і відносно уособлену групу функціонально взаємообумовлених, структурно взаємопов'язаних норм конституційного права, які регулюють

найбільш спорідненні суспільні відносини, що є предметом конституційного права [3, с. 29]. Зокрема, елементами інституту державної мови, на думку Є. Ткаченка, є: 1) приписи щодо державної мови; 2) приписи щодо мов національних меншин та мовні права даних етнічних груп; 3) принципи мовної політики; 4) юридична відповідальність, яка настає за порушення вимог мовного законодавства [5, с. 8]. Досліджуючи даний інститут, автор зосереджує увагу на будь-яких проявах урегулювання мовних відносин на території України. Враховуючи, що державний статус мови є невіддільним елементом конституційного ладу країни, існує потреба виокремити основні етапи становлення інституту державної мови, виявити закономірності формування національного законодавства у мовній сфері: перший – у державі на рівні звички закріплюється використання будь-якої мови у більшості сфер суспільного життя з подальшим визнанням даної мови національною, характерним є витіснення іноземної мови національною; другий – у державі на офіційному рівні передбачається використання певної мови у сферах внутрішньої політики; третій – національна мова офіційно визнається державною, при цьому регулюються питання використання мов національних меншин; четвертий – офіційно закріплюється застосування національної мови та мови міжнародного спілкування, з пріоритетом на національну, в усіх сферах суспільного життя країни.

На думку автора, необхідно враховувати всі прояви врегулювання мовних відносин певної країни, разом із тим, не відсторонювати рівень правового регулювання досліджуваних відносин на конкретному етапі розвитку суспільства та держави. Це дозволить періодизувати генезис інституту державної мови. Історичне становлення інституту державної мови пропонуємо розглядати у межах таких періодів: перший (IX століття – 1566 рік); другий (1566 – 1569 роки); третій (1569 – 1914 роки); четвертий (1914 – 1991 роки); п'ятий (1991 рік – до цього часу). Запропонована періодизація зумовлена напрямами регулювання мовних відносин на території України.

Починаючи з IX століття, на території нашої держави суспільною мовою визнавалася старослов'янська. Зауважимо, що у цей період і до 1566 року на території України не було офіційно закріплено статус державної мови. На нашу думку, необхідно врахувати й те, що система чинного на той час законодавства не мала чіткої структури. Суспільство було змушене пристосовуватися до елітарної верхівки, включаючи питання про мову. Тоді правове регулювання мовних відносин

здійснювалося на рівні суспільної звички, що формувалася з волі панівної верхівки. Тобто, населення при вирішенні питань приватного життя змушене було застосовувати лише ту мову, що була свідомо прийнятою в елітарній верхівці. Хоча доречним є зауваження, що у розглядуваний період сфера мовної науки була під контролем духовенства як панівної верстви суспільства.

Досліджуючи правові пам'ятки періоду IX століття – 1566 рік, ми дійшли висновку про обов'язковість використання на всій території України старослов'янської та церковнослов'янської мов. Їх «офіційне» закріплення здійснене духовенством та визнано у суспільстві через безвихідне становище народу, в силу звички. У зазначений період був реалізований перший етап становлення інституту державної мови. На цьому етапі відбулися основні процеси, що диференціювали національну мову України. Варто згадати «Руську правду», Остромирове Євангеліє, написані старослов'янською мовою, що свідчило про визначення її статусу у тогочасному політичному житті. На переконання Л. Булхановського, відомими пам'ятками, в яких відображені основні особливості, що диференціюють українську мову, є дві грамоти Молдавського князівства – 1360 і 1380 років. Ці акти, як стверджував автор, започаткували процес нормативного закріплення національної мови на території України [14].

Наступний період становлення інституту державної мови в Україні охоплює 1566 – 1569 роки. Литовські статuti другого видання 1566 року є першим офіційним юридичним документом, що дав початок формальному становленню інституту державної мови в Україні. У цьому акті передбачалося, що «писар земський має руськими літерами і руськими словами всі листи і позви писати, і ніякою іншою мовою і словами...» [11, с. 295]. Зауважимо, що писар виконував функції діловода та адміністратора, через якого проходять всі офіційні документи у державі, а отже, внутрішня політика держави мала реалізовуватися лише «руською» мовою, тобто старослов'янською нового зразку. Наступне третє видання Литовських статутів 1588 року містило припис, згідно з яким «писар земський має по-руськи літерами і словами руськими всі листи, виписи і позиви писати, а не іншою мовою і словами...» [12, с. 114-115]. Уточнення стосуються виокремлення видів юридичних документів, а це є підтвердженням того, що внутрішня політика держави у розглядуваний період проводилася виключно «руською» мовою.

У Литовських статутах 1588 року вперше було висвітлене питання щодо необхідності офіційного

закріплення двох державних мов у одній країні, а саме: національної та мови міжнародного спілкування (або мовою міжнародного спілкування або іноземною мовою, якщо це є соціальною необхідністю, зокрема у випадку двохстороннього договору). Вищезазначене знайшло відображення у наступних положеннях: «... між тим нас просили, щоб закони і Статути Великого князівства Литовського за дорученням наших найсвітліших попередників, королів Польщі, а також за сприяння найученіших мужів, тямущих у праві, піклуванням, зусиллям, працею і ретельністю до одностайної згоди усіх станів, депутатів як духовних, так і світських, князів, хорунжих і шляхти цього князівства, писані польською і руською мовами, ми б потурбувалися надрукувати і видати, оскільки при користуванні рукописними законами виникають труднощі та шкідливе розмаїття у пізнанні права» [12, с. 117]. Це період охопив два етапи становлення інституту державної мови в Україні: другий і частково четвертий. З огляду на зазначене доходимо висновку, що визначений нами четвертий етап становлення досліджуваного інституту можна назвати історично сформованою необхідністю та вважати довершеним етапом утвердження інституту державної мови.

Цікавим у контексті даного дослідження юридичним актом, що регулював мовні відносини в Україні, був Люблінський договір від 5 червня 1569 року. При укладанні унії на вимогу української шляхти було зазначено: «На прохання всіх станів позоставляємо, що по всяких їхніх судових справах, як назви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і наших судів гродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким іншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи» [7]. Польська сторона традиційно порушувала умови цього договору, зокрема, у 1569, 1571, 1577 роках. Водночас польський уряд надав відповідь у вигляді гарантій щодо використання української мови. Йдеться про привілеї 1569, 1591, 1638, 1681 років, які при цьому вкрай рідко втілювали у життя. Наприклад, із 17 книг муніципальних і судових документів, написаних між 1582 і 1776 роках, було 130 – польською мовою, 25 – змішаною польською і латинською, 13 – змішаною українською і польською, 3 – українською, 1 – латинською. На даному етапі розвитку інститут державної мови в Україні врегульовував такі питання як: закріплення державної мови у вигляді способу реалізації внутрішньої політики у державі, формальне закріплення використання державної мови. Хоча

питання щодо мовних прав національних меншин і залишалося без розгляду, проте у цей період акцентована увага на необхідності введення двох офіційних мов у політичній сфері.

Період генезису правового інституту державної мови, що охоплює 1569 – 1919 роки, є, на нашу думку, значущим у становленні національної мови, його можна охарактеризувати як антинаціональний період розвитку державної мови в Україні.

Починаючи з 1569 року, уряд Польщі розпочав активну боротьбу проти офіційного введення української мови у сферу політики, хоча український народ чинив цьому супротив і намагався утвердити національну мову в усіх сферах життя. Однією з ключових подій у цьому контексті було запровадження у 1848 році в школах і адміністративних установах Східної Галичини української мови на вимогу українців до австрійської влади. Подією став і вихід україномовного тижневика «Зоря Галицька». З часом Габсбурги були змушені піти на значні поступки полякам – намісник Галичини поляк А. Голуховський послідовно розширював польський вплив, замінюючи німецьких чиновників поляками, розширюючи вживання польської мови у школах. Із 1869 року польська мова закріплена як офіційна мова освіти й адміністрації провінції.

У 1622 році указом царя московського Михайла Федоровича та його батька патріарха Філарета було наказано зібрати та «спалити на пожежах» книги українського друку з суворою заборонаю будь-коли у майбутньому купувати такі книги. У Москві спалено «Євангеліє учителное» К. Транквіліона-Ставровецького разом з іншими його книгами та «Катехізіс» Лаврентія Зизанія.

За період 1622 – 1915 роки російський уряд видав низку указів щодо заборони використання української мови в усіх сферах суспільного життя. Найістотніше вплинули на розвиток інституту державної мови в Україні такі акти: наказ Катерини II 1785 року, Валуєвський циркуляр 1863 року, Емський указ 1876 року, указ Олександра III 1888 року, указ Петра Столипіна 1910 року та указ - записка Олександра Багговутова 1915 року.

За наказом Катерини II у 1785 році вся церковна служба повинна була проводитися виключно російською мовою. Даний указ також містив положення про те, що російська мова є обов'язковою у сфері освіти.

Валуєвський циркуляр або циркуляр № 394 від 18 липня 1863 року взагалі офіційно наголошував на тому, що ніякої української мови не було і бути не може: «Принимая во внимание, с одной стороны, настоящее тревожное положение общества, волнуемого политическими событиями, а с другой стороны имея в виду, что вопрос об

обучении грамотности на местных наречиях не получил еще окончательного разрешения в законодательном порядке, министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором св. Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться. О распоряжении этом было повергаемо на Высочайшее Государя Императора воззрение и Его Величеству благоугодно было удостоить оное монаршего одобрения» [9, С. 302-304]. Дія акту спрямована на повну заборону використання української мови в усіх сферах суспільного життя, включаючи внутрішню політику.

Наступним більш радикальним кроком у врегулюванні мовних відносин було затвердження 18 травня 1876 року висновків на особливій нараді щодо припинення українофільської пропаганди з поправками Олександра II, що мали назву Емський указ. Даний акт забороняв будь-яке видавництво українською мовою та наголошував наступне: «ПО МИНИСТЕРСТВУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ: Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границу на малорусском наречии. ПО МИНИСТЕРСТВУ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ: Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии. Очистить библиотеки всех низких и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта. Обратитъ серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкой о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность, о

которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле» [4]. Зазначений законопроект є своєрідним логічним доповненням Валуєвського циркуляру у тому розумінні, що Емський указ майже повністю офіційно забороняв застосування української мови в усіх сферах суспільного життя на території України.

Наслідком прийняття у 1888 році указу Олександра III «Про заборону вживання в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами» була повна заборона вживання української мови в офіційних установах.

Ситуація щодо нормативного забезпечення мовних відносин кінця XIX початку XXI століття була досить напруженою. Нормативно-правові акти, що видавалися тогочасною владою, мали антиукраїнський характер, чим закривали шлях національній мові до офіційного закріплення у статусі державної. Разом із тим, українська опозиційна сила постійно намагалася дати відсіч і закріпити українську мову як державну в Україні. М. Грушевський у своїй праці «Про українську мову та українську школу» наголошує на важливості такої опозиції на прикладі законопроектів «Про навчання українською мовою»: «В марті 1908-го року 37 депутатів Державної (Государственной) Думи подали такий законопроект: щоб по тих сторонах, де живе український народ, у народних школах учено українською мовою; руської мови щоб учили обов'язково; книжки до учення щоб були приладжені до розуміння дітей українських і до потреб тамошнього життя. ...В особній записці, доданий до законопроекту, вони пояснюють, чому вважають потрібним учення українською мовою. При теперешній науці, коли на Україні вчать по школах руською мовою, темнота розвелася по Україні страшна» [8, с. 16]. М. Грушевський засуджував визнання як державної російської мови. Це зумовлено тим, що врегулювання мовної сфери знаходиться вже на стику двох періодів, тим самим вказуючи на логічне продовження функціонування інституту державної мови, що викликане соціальною необхідністю.

У 1910 році уряд Петра Столипіна своїм циркуляром зарахував українців до «иноверців» і заборонив будь-які українські організації. Відродження України він називав загрозою «російській православній цивілізації». В окремо надісланій інструкції Столипін роз'яснив губернаторам, що його циркуляр стосується геть усіх товариств «іногородницьких, зокрема й українських та єврейських, незалежно від їхніх цілей» [2, с. 37].

Найповніше уявлення про ставлення росіян до української мовної проблеми дає доповідна записка

полтавського губернатора Олександра Багговута міністрові внутрішніх справ російської імперії Миколі Маклакову від 1914 року: «1. Привлекать на должности учителей по возможности только великороссов. 2. На должности инспекторов и директоров народных училищ назначать исключительно великороссов. 3. Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому, немедленно устранять. 4. Составить правдивую историю малорусского народа, в которой разъяснить, что «Украина» — это «окраина» государства в былые времена. 5. Установить обязательные экскурсии учащихся всех учебных заведений в Москву, Нижний Новгород и другие исторические местности, но не в Киев. 6. Совершенно не допускать общеобразовательных курсов для учащихся. 7. Обратит особое внимание на сельское духовенство и его политические убеждения. Благочинных назначать с особым разбором. Во главе епархий ставить архиереев исключительно великороссов, притом твердых и энергичных. Оказать самое крутое давление на тех из священников, которые заражены украинофильством. Епархиальных наблюдателей за школами назначать исключительно из великороссов. 8. Обратит особое внимание на семинарии и ставить во главе их ректорами исключительно великороссов, удаляя других. Учебный персонал должен быть исключительно из великороссов. За семинарии нужно взяться и искоренить гнездящийся в них дух украинства. 9. Необходимо субсидировать некоторые газеты в Киеве, Харькове, Полтаве, Екатеринославе и т. д. с целью борьбы против украинцев. В газетах доказывать тождество великороссов с украинцами и объяснить, что малорусский язык образовался путем колонизации в прежние времена русского языка. Разъяснить, что «украина» — означает

окраину Польши и России и что никогда украинского народа не было. Доказывать необходимость великорусского языка как общегосударственного и литературного, и что малорусский, как простонародный, не имеет ни литературы, ни будущности. 10. Всеми способами искоренять употребления названия «украина», «украинский». 11. Стараться, чтобы евреи не примкнули к украинскому движению, выселять их из сельских местностей, не образовывать новых местечек и мешать экономическому росту еврейства» [2, с. 39-41].

Указом Миколи II про заборону української преси було завершено даний етап становлення конституційно-правового інституту державної мови в Україні. Аналіз тогочасного законодавства свідчить, що на початку ХХ століття офіційною мовою в усіх сферах суспільного життя була російська. Це пояснюється істотним впливом російського чиновництва на внутрішню політику в Україні.

Висновки. Отже, інститут державної мови розглядаємо як систему правових норм, що регламентують мовні відносини, визначають правовий режим державної мови та знаходять об'єктивізацію у актах конституційного законодавства. Становлення державної мови як правового інституту пропонуємо розглядати у межах таких періодів: перший (IX століття – 1566 рік); другий (1566 – 1569 роки); третій (1569 – 1914 роки); четвертий (1914 – 1991 роки); п'ятий (1991 рік – до цього часу). Запропонована періодизація зумовлена напрямами регулювання мовних відносин на території України. Характеристика четвертого і п'ятого періодів утвердження української мови як державної є предметом нашого подальшого дослідження (Далі буде).

Література:

1. Крусян А.Р. Конституційне законодавство України: сучасний стан та тенденції розвитку. Наукові праці НУ ОЮА. 2011. Т. 10. С. 47–57.
2. Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення української мови. Київ: МММ Таля. 2012. 80 с.
3. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. Київ: Наукова думка; Прецедент, 2006. 334 с.
4. Савченко Ф. Заборона українства. 1876 р. Харків; Київ, 1930. 430 с.
5. Ткаченко Є.В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Є.В. Ткаченко ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків. 2015. 44 с.
6. Фрейд З. Таїнство невинності: переклад з німецької Я.М. Когана. Харків. 2015. 432 с.
7. Люблінський договір від 5 червня 1569 року. Volumina Legum Т. II, с. 753, 764. Огієнко Іван. Історія української літературної мови. Київ. 1995.
8. Грушевський М. Про українську мову та українську школу. Київ: Веселка. 1991. 46 с.

9. Валуєв П, циркуляр № 394 від 18 липня 1863 року. М. Лемке в кн. Епоха цензурних реформ 1859–1865 гг. (СПб., 1904), С. 302–304.

10. Хроніка нищення української мови : від доби Романових до сьогодення / Р. Сушко, М. Левицький. 4-те вид. Київ, 2012. 80 с.

11. Статути Великого князівства Литовського у трьох томах. Том II. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Статут Великого князівства Литовського 1566 рік. Одеса : Юридична література. 2003. 560 с.

12. Статути Великого князівства Литовського у трьох томах. Том III. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Статут Великого князівства Литовського 1566 рік. Одеса : Юридична література. 2004 р. 568 с.

13. Несирова С.В. Про необхідність наукового обґрунтування сутності поняття «інститут» у праві». Право і суспільство. 2014. № 4. С.38–43.

14. Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури. Київ : Вища школа, 1997. 458 с.